

egy felelettel nem tartoznám annak, a ki netalán azt kérdené, hová lett a képzetesek állított lehetetlensége? Ne aggódjunk rajta, megmarad ez is, de nem mint általános, hanem csak mint viszonyos lehetetlenség, t. i. hogy az $y\sqrt{-1}$ által határozott helyzetű pontot ne keressük hasztalan a $+$ és $-$ jelű mennyiségeket szállásoló alapvonalban, mert ott lenniök *lehetlen*, azon egyszerű okból, mert mindnyájan *rajta kívül* vannak. De minthogy a geometriára alkalmazott képzetesek épen a *kívül* eső pontok helyzetét határozzák meg, ezek pedig magokban szintoly lehető pontok, mint az alapvonalbeliek; világos, hogy a geometriában a képzetes kifejezéseket a viszonytalan lehetlenség symbolumainak nem tarthatjuk.

KÉT LEVÉL A GANGES PARTJAIRÓL

KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRÓL.

DUKA TIVADORTÓL.

I.

Monghyrvár, dec. 18. 1857.

Csoma Sándort 1824. év végével Sabathooban, Britt-India legéjszakiabb városai egyikében találjuk, hol az ismeretlen idegen a kormányhivatalnokok figyelmét magára vonta, a mint azt következő levele Kennedy százados politikai tisztviselő s helybeli parancsnokhoz meg fogja magyarázni. 1825. évi jan. 19-ről kelt ezen levél, mely annál fogva is érdekes ránk nézve, mivel Csomának saját tollából bírjuk érdekes élte egyik részének leírását. A kérdéses levél így kezdődik:

„Sir! Kegyes engedelmével van szerencsém tudtára adni Ön közleményének vételét, mely a kormány titkárának válasza Ön levelére Kalkuttából 1824. évi december 24-ről, mivel a kormány parancsa folytán megkívántatik tőlem, hogy írásban adjam múltamnak teljes és érthető leírását s jövőre való kilátásaimat s tervezeteimet, és hogy mennyi ideig lenne kívánságom utazni s kutatásaimat folytatni: a következőket vagyok bátor India főkormányzója tudomása végett tiszteletteljesen előterjeszteni.

Születésemre nézve székely nemzetű, a magyaroknak azon ágához tartozom, mely a keresztyén időszak IV. századában az ősi Daciában Erdély nagyfejedelemségben letelepedett, s ő Felségét az osztrák császárt ismeri el uralkodójának.

Philosophiai s hittani tanulmányaimnak a nagyenyedi Bethlen-féle kollegiumban végeztével 1815. évi augusztus havától fogva 1818. évi septemberig Németországban mulattam, s ő Felsége a császár engedelmével, a göttingai egyetemen több előadásokat hallgattam 1816. évi ápril 11-től fogva 1818. évi július végéig, s a hannoverai kormányhoz folyamodásom folytán egy egész évig valék szerencsés részesülni a libera mensa régiában.

Mivel Erdélyben tót nép nem létezik, és azon ország tanultjai rend szerint nem értik a tót nyelvet, ámbár az kívánatos volna azért, hogy a régi magyarok történetét írt szláv szerzőknek munkáit felhasználhassák, ismerős levén több régi s élő nyelvekkel, kívánatom volt megtanulni a szlávot is. Annak okáért Németországból visszatértem után Temesvárra mentem, hol 1819. évi február 11-től november elsőjéig azon nyelvvel foglalkodtam, s beutaztam Zágrábot is a különféle beszédmódokkal való megismerkedés végett. A liberalis tanulmányok között a nyelv-, tér- s történettan valának kedvencfoglalkodásaim, és bár hittani neveltetésem hazámban tiszteletteljes hivatásra képezett, a főlebb említett tanulmányok iránti vonzalmaim azonban arra határoztak, hogy terjedemesebb tért keressek azoknak művelésére. Szülőim elhaltak s egyetlen fítestvérem nem volt rászorúlva segedelmemre, föltevém tehát magamban, hogy elhagyva hazámat, keletnek menjek s a mint lehetend, élelmi módot szerezve, egész életemet oly kutatásokra szenteljem, melyek egykor hasznára lehetnek az európai tudós világának általában, és különösen saját történelmünk némely homályos tényeinek felvilágosítására szolgálhatnak. Ily célra azonban császári útlevelet kapni nem remélheték, nem is folyamodtam tehát azért. Nagy-Enyeden magyar útlevelet vevék bizonyos dolgok ürtigye alatt, Bukarestbe Oláhországba menni; ezen okmányt a brassói főparancsnok által aláíratam, s november végével a határon átlépve Oláhországba értem. Midőn Bukarestbe érkezém, tervem volt, hogy a török nyelvvel való némi ismeretségnél fogva Konstantinápolyig utazzam; de mivel további képezésemre ott kilátás nem nyílt, s módom sem vala egyenesen odaútni, tehát 1820. év első napján Bukarestet elhagyám s január 3. Ruszcsuknál a Duna jobb partjára érve, bolgár kereskedőkkel indulék útnak, kik Makedoniából gyapotot hozva, lovaikkal üresen térének hazájok felé. Nyolcnapis sebes utazás után Zsófiába Bulgária fővárosába érkezék, honnan egy más bolgár csapattal öt nap alatt Philippopolisba Rumaniaába érkezék. Innen Adrinápolynak mentem volna Konstantinápoly felé; de az ottani pestis kényszeríte az Archipelagus partjain levő Enosba útni, mely helyet február 7. elhagyván Chios és Rhodus szigetek mellett, egy görög hajón elvitorlázva, február végével Alexandriába, Égyiptom fővárosába értem.“

Csomának szándoka volt egy ideig vagy Kairóban mulatnia a végett, hogy az arab nyelvben, melylyel már némileg isméretes volt, magát tökéletesitse; de a pestisnek véletlenül kiütése miatt tervével

fölhagyott s egy syriai hajón Larnikába Cyprus szigetére s aztán a syriai tengerparton fekvő Seidon, Beirutba s onnan ismét egy más vitorlással Tripolis és Latakiába utazott, innen aztán gyalog Syria belsejébe Aleppóba ért april 13. Ezen várost május 17. hagyta el s több karavánokkal gyalog s egyszerű ázsiai öltönyben Orfa, Mardin s Mosoul városokat elhagyva, csónakon a Tigris folyón július 22. Bagdadot érte el. Ezen városból augustusban latin levelet írt az angol képviselő Mr. Richhez, ki épen akkor Kurdisztánban nyolc napi távolságra volt; ebben tudósítá őt megérkezteről, céljairól s esedezett pártfogásaért. Titkonoka Mr. Bellino ruházattal látta el Csomát s pénzbeli segílyt nyújtott barátja a magyarszületésű Swoboda által, kihez Aleppóból ajánló levelei is voltak s a kínél Csoma szállásozott. Bagdadot sept. 4. hagyta el s európai ruhában s lóháton egy karavánnal Kermansshah és Hamadan városokon keresztül october 14. Persia mostani fővárosába Teheránba érkezett meg; ez időben, a persa király Futeh Ally Shah legidősb fia Mohamed Ally Mirzának szolgálatában Kermansshahban több európai katonatisztek valának.

Teheránba megérkeztekor Csoma semmi európaira nem talált, de az angol követség házánál egy persa születésű szolga szivesen fogadta, szállást adott neki s egyebeket szerzett számára. November 8. 1820. Mr. Henry Willock, angol képviselő, Taurishól visszatért a fővárosba, s hozzá intézé Csoma angol nyelven írott levelét, melyben leirá helyeztét s megismerteté körülményei s tervezeteivel s egyszersmind segílyt kérte ki. Ezen tárgyról dicsőült honfítársunk így szól: „Én véghetetlenül le vagyok kötelezve Willock uréknak szives fogadásukért és elutazásomkor tanusított nagylelkiségükért, s hozzájok vagyok bátor Önt (Kennedy századost) utasítani tudakozódás végett; ezen urak kegyességének kell köszönnöm, hogy a persa fővárosban négy havig mulathattam, mely alatt az angol nyelvben némi előmenetelt tevék s át olvastam több érdekes dolgozatokat célomra vonatkozólag s megvizsgáltam számos régi ezüstpénzeket a Parthus dynastia idejéből.“ Teheránt elhagyva, Csoma persa ruhába öltözködött s jöltévőinél hagyá minden papirjait, könyveit s a többiek között göttingai bizonyítványait, erdélyi útlevelét s a szláv nyelvbeni előhaladási bizonyítványát; ezen felül Willock uraknak egy magyarúl írt levelet adott Kovács József nagyenyedi tanár úrhoz címezve, azon kérelemmel, hogy Bokhára feléi útjában történhető halálózása esetére, az hazájába küldessék.

1821. évi martius 1. vette búcsúját zarándokunk „nemes jöltévőtől“ s april 18. érkezett meg Meshedbe Khoratsán tartományban. Az orosz és persa hatalmasságok ez időben háborút viseltek, s ez okból oct. 20. előtt nem sikerült útját folytathatni; november 18. azonban szerencsésen Bokharába ért, hol a telet tölteni volt szándoka; de azon hírre, hogy egy hatalmas orosz haderő a város felé tart, őt napi ott tartózkodása után Bokharát elhagyá s egy karavánhoz csatlakozva Balkh, Kkoulun, Bamian, városokon keresztül 1822. évi január 6. Kabulba ér-

kezett meg. De az e helyeni mulatás utazónknak céljában nem volt s azonkívül értesülvén arról is, hogy Mahomed Azim Khan fejedelemmel Kabool és Peshawar között két európai tiszt vagy on, s kedvező alkalom adatyán biztos tovább utazásra, egy karavánhoz csatlakozott s január 19. Kabult elhagyá. Január 26. Decha városában két franciára talált, neveik: Allard és Ventura, társaságukban Lahórba utazott, mivel az időszak nem volt kedvező arra, hogy az éjszaknyugatra fekvő Kashmérba menjen vagy Tibetnek hóval fedett hegysorain át utazzék. Martius 11. Lahórba értek utazóink s e hó 23. Csoma Kashmér felé indult, a mely helyen, a Jommoo hegyszoroson keresztülutazva, april 14. megérkezett. Itten hazánkfia májusig időzött, várván a kedvezőbb időszak beálltát, s ezen hó 19. négy utitárral elindult és junius 9. Lehbe, Ladak fővárosába érkezett meg. Immen, szándoka volt, Tibet belsejét meglátogatni, de az esvén tudtára, hogy a Yarkund feléi út költséges, sok akadálylyal, s életveszélylyel járó keresztyén emberre nézve, Leh városából 25 napi ottmulatás után Lahórba visszatérni elhatározta. Ezen útjában azonban Kashmér határainál kedves meglepetésére Mr. Moorcroft-tal találkozott; az angol egyedül volt és Csoma megismertetvén őt kilétével, a két európai együtt maradt s utazott vissza Lehre, a hova aug. 26. mindakettő épségben megérkezett. Mr. Trebeck Pilteről visszatért a következő hónap folytán, midőn Moorcroft az „alphabetum Tibetanum“ (Georgii) nagy kötetét Csoma kezébe adá, melyben tudósunk sok újat s érdekest talált Tibetről s annak literatúrájáról. September végével Moorcroft Kashmérba visszazándékozott, Csoma azonban Trebeckkel Lehben maradt, ki tanult s a tibeti és persa nyelvekben járatos egyént szerzett számára s így tanulmányaiában előmenetelére nem csekély szolgálatot tett. Mielőtt Moorcroft elutazott volna, Meer Izzut-ullah nevű segéde, persa nyelven és betűkkel írt levelet hozott elő, kelte Pétervárat 1820. évi január 17-ke, melyet Csoma latin nyelvre fordított le. Ezen levél Punjab uralkodójához Runjeet Singhhez szolt, s Moorcroft a fordítást Kalkuttába küldötte el.

Trebeck és Csoma rövid idő múlva szinte Kashmérba tért; honfitársunk némileg már is bírta Tibetnek nyelvét, melyet azonban oly tökélyre akart vinni, hogy azon nagyérdékű művekbe, melyek minden nagyobb tibeti monostorban található, teljes belátást szerezhessen. E részbeni terveit közlötte Moorcrofttal, ki érett megfontolás után azokat helybenhagyá, hazánk fiát a megkívántató pénzsegélylyel ellátta és szabadságot adott neki Ladakbai utazásra, s azonfelül a Lehben lakó főhivatalnoknak s a zounskari lámának ajánlotta; így ellátva kedves búvárunk 1823. május 2. ismét Kashmérba indult, miután jó barátja Moorcrofttal öt hónapot és hat napot mulatott volna.

1823. évi junius 1. utazónk Lehbe Ladak fővárosába érkezett meg ajánlólevelei s ajándékaival a ministerhez, a ki viszont útlevélyel, ajánlásokkal s mintegy nyolc fontnyi teával látta el. — Lehtől délnyugati irányban utazva kilencedik napra Flanglába ért, s azon év juniusa

20-tól a jövő évi 1824. octob. 22-ig Ladaknak legszélsőbb délnyugati tartományában Zounskarban időzött, és a tudós lámának vezetése alatt tanulta Tibet nyelvét. Ezen idő alatt alkalma volt bétékintenie azon számos literaturai kincsekbe, melyek, mint az összes tibeti tanultság és vallásnak alapjai, 320 nagy nyomtatott kötetben le vannak zárva. Ezen kötetek két osztályuak, minden osztály ismét szakaszokkal bír, s az egész, indiai szanszkritből van véve s tibetre lefordítva. Ezen óriási munkálatokat Csoma lemásoltatta azon rendben, a mint a nyomtatott indexben állanak. Minden egyes műnek címe van, szanszkrit és tibeti nyelven, s végén az író s fordító neve olvasható a hely megnevezésével, a hol a mű iratott vagy lefordított; a legterjedelmesebb, 154 levélből álló kötetet hat sorral minden lapon, Csoma magával elhozta, s kétségkívül az volt iratai között, melyeket Kalkuttában találtam.

Ezentúl Csomának Zounskar-bani mulatása sükertelen leendett s azért elhagyá a buddhista monostort, melyben több mint tizenhat hónapot annyi türes, nélkülözés és munka között töltött.

Képzeltetjük, mily fájdalmas volt azon perce Csomának, midőn a lámától, kinek annyira le volt kötelezve, búcsút kellett vennie; alapos reménye volt azonban, hogy a telet Szultanporban a lámával tölteni, hol az utóbbinak rokonai laktak, feltett szándoka lévén egyszerűsmind az összegyűjtött anyagot egy tibet-angol szótárra ott elrendeznie. A lámát ügyei néhány napra visszatartották, s azért ajánlotta Csomának, hogy ne késsék, mivel a tél mindennap közeledett s a hegyeken keresztüli utak hóval megtelhetnének. Zarándokunk elfogadta a láma tanácsát és Szultanporba szerencsésen megérkezett, s innen Mundeenuggur, Sooket, Belaspooron át, november 26. Sabathoot elérte, hol őt e közlemény kezdetén találjuk. Barátja, a láma azonban, elkésett útjával, s itt mulatása után néhány nappal le kelle minden reményről mondania, hogy a telet vele tölthesse, mivel a Himaláyakoni utak el voltak zárva előle.

Ha a térképeket előnkbe tesszük, s Bukarestből kiindulva ez érdekes vonalat a végpontig figyelemmel kíséjük: gyakran a legzordonabb, a legveszélyesebb úton s mostoha körülmények között látjuk dicső honfitársunkat vándorolni, s bár mindenütt küzdenie kellett, mégis legyőzte az akadályokat páratlan vasakarátja, egy „hatalmasb kar” vezetése alatt. Ez alkalommal Sabathooban fájdalmas hangulatban találjuk őt; hadd mondja el saját szavaival, miként érezett akkor, midőn Kennedy századoshoz írt levelét fogalmazta. — „Britt-Indiába jövetelemkor, így ír Csoma, erős hiedelemben valék, hogy barátként fogok fogadtatni, mivel úgy reméltem, hogy nevem, szándokom s a tibeti literatura érdekében fáradozásaim Mr. Moorcroft ajánló levelei után a kormány előtt tudva vannak. Nagybritanniának a világ sok fölfedezések s találmányokért hálával tartozik; az orientalis literatura Ázsiában még egy óriási *terra incognita*, s mivel 4 évi munkálataim alatt egyedül angolok nagylelkűségének köszönhetem előmeneteletem, ennél fogva

szerencésnek tartandom magamat, ha a kalkuttai „Ázsiai Társulatnak“ munkáim első kísérleteivel szolgálhatok. Ha a kormány ezt nem helyeselné, arra kérek engedelmet, hogy Moorcroft úrhoz visszatérhessék, a kinek szivessége jelenleg minder em, vagy a míg pártfogóm bokharai útjából visszajön, a főkormányzó meg fogja tán engedni, hogy Önnek védelme alatt itt maradhassak. Bár idejövetelem óta szíves fogadtatásban volt szerencsém részesülni, a kormánynak rendelete azonban Önnek hivatalos jelentésére reám mélyen hatott s nem kevésbé zavart meg, attól tartván, hogy reményeim hiúsuló félben vannak.“ Csoma félelme azonban nem valósult, angolul írt eme levelét Kennedy százados a főkormányzónak átküldötte, s a legközelebbi közlemény részletesebben tudunkra adandja, hogyan viselte magát az angol kormány a vándor magyar irányában.

Jegy. *Allard* és *Ventura* a lahori uralkodó szolgálatában volt francia tiszték, kik hadait az angolok ellen sok ideig sikerrel vezérelték. — *Mr. Moorcroft*, híres angol utazó. — *Mr. Trebeck*, Moorcroft társa.

II.

Monghyvár, dec. 28. 1857.

Csomának 1825. évi január 28. kelt levele, mely az utóbbi közlemény tárgya volt, Kalkuttába megérkezett, s a főkormányzói válasz martius 25-kén Sabathooba, utazónk tartózkodási helyére, a hatóságoknak megküldetett; tartalmára vonatkozólag ugyanazon évi május 5. Csoma így ír: „Mivel ő lordsága a főkormányzó kegyeskedett fölmenteni azon gyanútól, mely, véleményem szerint, reám vetett idejövetelemtől, és helyben hagyni Tibetnek nyelve s literaturája körülötti fáradozásaimat, s ezenfelül pénzsegélyvel is ellátni: az így nyújtott segédelmet legmédlyebb tisztelet- és hódolattal elfogadva, a kormányi rendelet értelmében bátor vagyok a birtokomban lévő tibeti munkák tartalmát a következőkben előadni.

Hat hónap óta, sajnálatomra, a tibeti nyelven előhaladást nem tehettem, el lévén választva azon tudós lámától, a ki Moorcroft ajánlatára tanulmányaimban elősegített. Ily körülmények között magamra hagyva tanácsadó nélkül, ki kétes esetekben kisegítsen, módomban nem volt, az összeszedett anyagot akkép elrendezni, a mint szándékoztam. Kezdetben, a mint a tibeti nyelv tanulására adtam magamat, elhatároztam összeszedni mindazt, a mi egy nyelvtan és szótár szerkesztésére, s a literatura általános megismerésére szükséges. Hogy mennyire sikerült szándokom, szabadjon mindenekelőtt rövid vázlatát adnom azon anyagoknak, melyekkel már is bírok —, s aztán a tibeti tanulmányokban eddigi előhaladásom s jövőrei szándékomat előterjeszteni.

Először is megjegyzem, hogy persa nyelven tanultam a tibetit, mely képessé tett Ladakba érkeztemkor, gondolataimat a lámával közölni s őt arra bírni, hogy szándokom elérésében segítsen. Ő igen

szabatosan írja a nagy és a kis alphabetumot, s ismeri nem csak nyelvének grammatikai szerkezetét, hanem a számtant, szónoklatot, költészetet s adialektikát is. Szaktudományai az orvostan, a csillagászat s a csillagjóslás. Húsz év előtt, hat év alatt utazta be Tibet nagy részét, Tesét, Lunpót, Lasszát, Butánt és Nepál országot művelődése érdekében. Vallásának egész rendszerével ismeretes és a tibeti könyvek tartalmáról általános ismerettel bír; tudja a szokásokat, modort és a finom nyelvet, mint az a főrangúaknál s a szent iratokban találhatik, s végre sokat tud a Tibethez tartozó országoknak története s tértanából. Ő jelenleg (1825.) körülbelül 52 éves és monostorban nem lakik, mivel 12 év előtt felélségül vette a flanglai rajahnak özvegyét; ő Ladaknak főorvosa s olykor a kormány főtitkára, ha szükség van Tesé, Lunpó, vagy Lasszába írni. Ez volt azon férfiú, ki, három hónapi mulatásom után Ladakban, kérelmemre több ezer szót írt le s rendezett el bizonyos osztályozás szerint; s mivelhogy nem csak önmaga sok szókönyvvel bírt, de a szomszédságban lévő monostorok könyvtárai is szolgálatára állottak, oly ismeretet adott nekem a műszavakban, a mint azok a művészet s tudományokban használtatnak, hogy elég érdek költetett fel bennem a tibeti literaturát egész hévvel folytatni.

Mindenek előtt a buddhista háromság első személye, a mindent tudó lénynek attributumait 110-nél több névvel jellemezte, a mint azok a vallási könyvekben előfordúlnak, és kitünőleg kifejezik a legfelsőbb lény tökélyit leírásában, s hasonlók azokhoz, melyeket minmagunk használunk hitani systemáinkban; vagy a mint azokat a régi görög és római költőknél találjuk. Továbbá, ezen legfőbb lénynek hat megtestesüléséről vagyon szó, melyek közönségesen *Buddhák*nak neveztetnek, s azok között Sekya volt a legutolsó, ki e földön megjelent, s hihetőleg a régi Zoroasterrel, a ki századokkal Ninus, a nagy assyriai király kora előtt élt, ugyanazon személy. Sekya 12 névvel bír a szent könyvekben s a brahmánok által gyakran Gotamának neveztetik.

Ezután a háromság második személyét írta le, s ez az „erkölcsi-ség főnökének“ hivatik, s a láma által 30 nevezettel jellemeztetett.

A harmadik személy a tibeti háromságban „az erény fő előmozdítója“, a szentlélek a mi hitünk szerint. A morál s vallás tanító, erényelőmozdítóknak tekintetnek; ezek között a legtökéletesebbek tibeti nyelven: „Csang csup szempa“, szanszkritban: „bodi szatva“ vagyis „szenteknek“ neveztetnek. Ezek a tökély tíz különféle fokán állanak, s nincsenek a passiv metempsychosis alá vetve, s hogy a világ javát előmozdíthassák, nagy lelki erő s tulajdonokkal bírnak. Sok név van ezen képzelte lények meghatározására, s mindnyája az erény s kitünő tulajdonoknak értelmével bír. Van továbbá egy más lajstrom is, mely az „alsóbb rangú szenteket“ tartalmazza. Ezek után elősorolvák a buddhista hittan további részleteire, mythológiájára úgy mint a csillagászat, orvostan, az állat- s növényországok s mesterségek, hadviselet s a hierarchiára vonatkozó nevek; „szóval, így szól Csoma, ezen szó-

tárból semmi sincs kihagyva, mi az elemek s a lélek világához tartozik.“

Ezenkívül a láma szives volt egy rövid nyelvtant s egyéb tudományokról értekezéseket írni; hanem az összes tibeti tanultságnak alapja le van téve két könyvben, melyeknek címe a Kahgiúr és a Sztangiúr; eredetileg szanszkrit nyelven írva s tibetire lefordítva.

A Kahgiúrba Szakiának ¹⁾, az utolsó Buddhának tanai s a morál törvényei foglaltnak, melyek az erkölcsi szabályok szigorú megtartását, buzgó cselekedetek gyakorlatát, az ember vágyai és szenvedélyeinek tökéletes féken tartását parancsolák, add ehhez, hogy az *élethez* nyúlni, bár mi alakban, kivétel nélküli tilalom volt. A Sztangiúr az első mű fölötti commentárokat tartalmazza, írva Sina s Hindosztán tudósi által. Minő óriási ezen két munka, következtethetjük abból, hogy az első, kilencven nyomtatott kötetből áll, a Sztangiúr pedig 224-ből, mely 76,409 levelet foglal; minden levél két lábnyi terjedelmű, s minden oldalán hét sor van írva.“

Ezen két műből részletek már 1825-ben Csoma birtokában voltak, tárgyalásuk felette érdekes; de az oly közleménynek, mint a jelen, határain kívül áll.

Az angol kormány pénzsegélylyel látván el hazánkfíát, ő viszont azt ígérte, hogy egy év lefolyta alatt a következő munkákat fogja elkészíteni: a) egy teljes nyelvtant, b) 30,000 szónál többet foglaló szótárt, c) a tibeti literatura rövid vázlatát, d) a tibeti nyelv törtériáját, rövid történet- s tértant, s végre e) ígérte, hogy néhány mutatóványt fog közölni a tibeti irodalom mezejéről. — Ily arányban volt szokása dolgozni dicső Csománknak !!

„S hogy ezen feladatot, így szól ő, véghez vinni hatalmamban van, bátor vagyok megemlíteni, hogy én több régi s élő nyelvekkel ismeretes vagyok, s hogy anyanyelvem a magyar, rokonságban van, ha nem is szavakban, de szerkezetben a török, indiai, sinai, mongol és tibet nyelvekkel, s a magyar nyelv nem áll a szanszkrit s arab nyelveknek mögötte.“

Dicsőült bűvárunk munkás életének, úgy látszik, két fő feladott tűzött ki: először eljutni *nemzete* bölcseséhez, s azzal kapcsolatban megismertetni Európát Buddha vallásával, mely kétségkívül egykoron őseink is volt némi részben. Ezen vallás a nemzeti vándorlások idejében az emberi nem felét s még ma is egy egész negyedét sorozza hívei közé²⁾.

¹⁾ Szakia, Sekya, Shekya, Shekhia ugyanazon egy név.

²⁾ A legújabb adatok szerint az emberi nem *vallásra* nézve megközelítőleg így osztályoztathatik el:

Krisztus követőinek száma	279 millió
Buddhaé	222 „
Bráhmaé majdnem	200 „
Mahomedé	140 „
Mózsésé	3 „
	43*

„Régi időkben, így ír Csoma, nem csak Ázsiában, de Európa sok részében, a gothok s germánoknál Buddha (Woden) imádtatott; de későbbben a „pagan“ *) szobrok a keresztyén s mahomedánusok által leromboltattak. Az utolsó Buddha földi életének 80. évét érte el, s korának geniusa volt (a VI. században Krisztus urunk születése előtt); tanítványai későbbben törvényeit s tanait egy ideális systemába foglalták, s követői úgy imádták, mint mí az üdvezítőt. Mindezt én azért emlitem, hogy a tudós világnak kíváncsiságát fölébresszem a buddhisták régiségei iránt s hogy becsben tartassék azon ós vallás, mely saját magunkéval ugyan azon morális alapon, t. i. *a felebaráti szereteten* alapszik. Íme itt közlök egy strophát a Sztangiúrból:

Tibetül: Tam eset esasz in nian parcsa
Tos nos raptu zunca hi:
„Kang rhik dakniil midot pa
Tetak rhanla micsacso.“

Magyarul: Halljátok ti mind e törvényt
S tartsátok, ha hallottátok:
A mit magadnak nem kívánsz,
Azt másnak soha nem teended.

A mongolok, kik Tchen-Khis-Khan alatt a világ rettegése valának, Buddha vallására tértök óta békés, hű és vallásos néppé váltak.

A buddhismus fő helye Lassza Tibetben, melyet elérni Csoma anyyira esengett. Szakia vallása, kivált tudós hazánkfia ideje óta, Európa tudósai figyelmét magára vonta, s már csak Csoma nevéért is, úgy hiszem, érdekes fog lenni ezen tárgy a magyar irodalomban is.

Ezen levele vagyis inkább munkája Csomának kinyomtatva nincsen, másolata azonban előttem van, s azt gyűjteményeim egyik kincsének tekintem. A midőn azt kedves tudósunk írta, Európa majdnem egészen homályban volt azon tárgy fölött, s a szerzőnek magának is csak távoli sejtelme lehetett azon fényről, melyet későbbi munkálatai rávetettek.

a kevésbé ismert secták s egyéb pogányhitűeké bizonytalan.

Buddha vallása el van terjedve és számít:

<i>Sinában</i> , ide értve Tartariát, Mongoliát s Tibetet,	170 milliót.
<i>Japánországban</i>	25 „
<i>Anamban</i>	14 „
<i>Avában</i>	8 „
<i>Siamban</i>	3 „
<i>Nepálban és Ceylon szigetén</i>	2 „

*) *Pagan, pogány*, szók kétségkívül onnan származnak, hogy Buddha, hívei által gyakran „Bhagwan“nak hívatik s a keresztyének vallási túlbuzgóságukban a nevet gyűlölet tárgyává tevék.

Bámulni szorgalmát s fáradaimait, melyek képessé tették magyarázni azon művek tartalmait, mikről ezen munkájában említést teszen, s összehasonlítani későbbi munkálatait, a tibeti literatúraban ezen kezdeményével : kedves meglepedésére fog szolgálni páratlan tanultsága bámulónak s hasznos buzdítására leszen azoknak, kik egy terhes feladat küszöbén saját erejük felett kétkednek !!

Visszavonuló modora s önzéstelensége több pótolhatlan hiányt okozott életrajzában ¹⁾. Nincs egyén egész Indiában, ki róla most kimerítő tudósítást adhatna; legjobb munkatársai sírba követték vagy elhagyták Indiát; adataimból azonban úgy tünik ki, hogy Sabatooból nyugati Tibetbe utazott, s monostoraiban a legszegényebb módra 1831-ig élt, nem mintha segélyzési ajánlatok nem tétettek volna számára, de mivel büszkeségének tartotta, testi szükségére a lehető legkevesebb gondot fordítani. Lépteit az „ázsiai Társulat“ Kalkuttában a legelénkebb érdekekkel kísérte, és Csomának munkálataira mint *sajátjaira* büszkeséggel tekintett, a midőn bejelenté a tudós világnak, egy szegény vándor magyar tetteleges fáradozásait azon téren, melyen „sükereesen munkálkodhatni“ Klaproth az angolokat képteleneknek híresztelte ²⁾.

1829. év elején Csomát dr. Gerard angol utazó a kanumi monostorban találta.

A mint Csoma Britt-Indiát elhagyta, 1825 végével vagy 1826. elején Zonnskar vagyis Zangskar monostorában telepedett le, a hol egy évig lakott, s egy tanult lámát ³⁾ annyira magához csatolt, hogy az őt a kanumi monostorba kísérte, s itt Csoma négy évig 1830-ig mulatva, híres nyelvtanát és szótárát a láma segítségével elkészítette, mely, a legszigorúbb bírálók egyhangú ítélete szerint, mindenkorra classicus mű fog maradni.

Dr. Gerard Csomávali találkozását Mr. Frazerhez intézett levelében leírja, mely a „Társulat“ előtt felolvastatott, s minő meleg érdekre talált honfitársunk e tudós testületnél, következtethetni abból, hogy nem csak a szükséges könyvek megszerzése, de havonkénti rendes pénzsegély határozottatott el számára; mit azonban ő, elveihez híven, elfogadni nem akart ⁴⁾. A társulatnak ezen határozataira azonban mindig büszke volt s ez volt egyike azon cikkeknak, melyeket halála előtt, úgy mondva, néhány órával, Campbell orvostanárnak oly meglepültséggel mutatott meg. Íme itt következik a „Társulat“ üléséről jelentés.

„Gerád úr levelének kivonatai, melyekben Csoma úr munkálkodásairól említés tétetik, a legnagyobb érdekűek, nem csak mivel eleven

¹⁾ Egy rövid életrajz saját tollából megjelent a londoni Asiatic Society's Journalban, Kennedy századoshoz írt első levele alapján.

²⁾ Calcutta Government Gazette. Sept. 10. 1827.

³⁾ A láma neve : Bandé Szangsz, Rgyas Thun-Tshogs.

⁴⁾ Lásd, Government Gazette. 12. nov. 1829.

szineken festik — bámulatos — mondhatnók, *heroicus* áldozatkézségét a literatura érdekében, azon rendkívüli önzéstelen s munkára kész egyénnek, oly nehézségek között is, melyek egy kevésbé elhatározott embert elriasztanának; hanem tekintetbe véve a tudomány azon rak-tárait, melyek századokon át egy elkülönzött nemzethez voltak kor-látolva s melynek nyelve s intézvényeiről Európa oly fölötte keveset tudott, de a mi Csomának s társa, a tudós lámának szerencsés eszkö-zlete következtében, úgy hiszszük, nem fognak soká zárt forrás ma-radni.“ Gerard úr kevés hónap előtt utazásából visszatért, Csomát meglátogatta Kanum helységében, a hol őt egy kis kunyhóban, köny-vei középett jó egészségben találta. Lelke egészen el volt merülve tanulmányaiba, egyébkint körülményei, melyekbe helyezve volt s kü-lönösen az éghajlat mostohasága akadályul szolgáltak működéseinek. Egy telet a tengerszine fölött tíz ezer lábnyi magasságban íróasztalá-nál töltött, tetőtől talpig gyapjuruhába burkolva pihenés nélkül reg-geltől estig dolgozott; szabad időt csak annyit engedett magának, a mennyi egyszerű ebédje elköltésére szükséges volt, mely rendesen zsi-ros teából állott, mivel azon országban a tea, leveshez hasonlít s ké-szítették nem a levelekből egyedül, hanem a teanövényből vegyítve víz-, vaj- és sóval. Kanumban a tél szigorúsága, úgy látszik, igen csekély, hasonlítva azon vidékhez, a hol Zangskar monostora áll, s melyben Csoma egész évig mulatott, s ott, harmad magával, t. i. a láma és szolgálójával egy kilenc lábnyi négyszegű szobában lakott. Négy hónapnál tovább az idő nem engedte, hogy szobájokat elhagyják, a hideg, Fahrenheit hevmérőjén zérus alatt lévén. Ott ült bundájába takarózva, karjait testéhez illesztve s ily helyzetben reggeltől estig olvasott, nappal melegítő tűz s alkonyat után világ nélkül; a föld ké-pezte ágyát s a négy fal védelmezte a hideg szigorúsága ellen. A tél oly kegyetlen volt, hogy nagy bajjal járt a kezét kitenni a bundából a könyvlevelek forgatása végett, s mind ennek dacára Csoma 40,000 szót szedett és rendezett össze Tibet nyelvéből. Úgy látszik, hogy ekkor-ig már majdnem be is végezte a szótárt s a nyelvtanban jó módon elő-rehaladott, s mindkettő dr. Gerard ítélete szerint bélyegét viselte a rend-kivüli szorgalom s belátásnak.

Tudós társa a láma, hír szerint, terjedelmes ismeretekkel bíró férfi, rendkívüli szerény modorú, s egyszerű, tiszteletteljes viseletű. Csomának vizsgálatai magokba foglalják azon országok vallását, s históriáját. A philosophiai rendszerek, melyek Tibetnek roppant mü-veibe vannak foglalva, nagyon számosak, s olyanok, melyek hiede-lem szerint, meg fogják lepni Európát. Az orvostan 5 kötetbe foglalta-tik, s dr. Gerard maga látta a lajstromot, melyben 400 betegség neve s természete le van írva, s a láma azt állította, hogy a tesúí, lulpói mo-nostorban az emberi bonetanhoz 60 ábra van nyomtatva, s végre azt is állította, hogy a könyvnyomatás sok század óta használatban volt a tibetieknél, s hogy Lasszában a tudományok igen régtől virágoztak.

Csomának kunyhója a regényesen helyezett láma-épületekkel van körülvéve, s a láma-papság vallási szertartásai rendkívül hasonlítanak a római katolika egyházéihoz ¹⁾; alább van a monostor, melyben a tibeti encyclopaediának egy példánya van meg. Vannak ott asszonyi zárdák is, de fegyelmeik nem szigorú. Tesú, Lunpó és Lassza városok könyvtáraiban hír szerint sok becses művek vannak, melyek tartalmával a világ csak Csoma lángesze által fog megismerkedni. Ő nagyon óhajtja, hogy Mongoliába érhesse, hogy azon ország története s intézményeit is megvizsgálhassa.

Befolyás nélkül s pénzszüke mellett küzdenie kell nem csak az éghajlat szigorúsága ellen, de alá kell magát vetnie sok kegytelen akadályoknak, melyeket a monostor lakosai részint vallási túlbuzgóságból, részint saját tanai kbani tudatlanság következtében útjába gördítenek.

A személyes függetlenség ideáit azonban Csoma oly féltékeny szélsőségig viszi, hogy magán egyéntől a legcsekélyebb adományt sem akarja elfogadni, azon okból, hogy hatalmában nincsen azt viszonzni; de a nyilvános testületektől jövő segedelmezésnek nincs ellene, mivel azon meggyőződésben él, hogy munkája gyümölcseivel adóját lerovandja. Dr. Gerard úrtól néhány apróságot sem akart elfogadni, mely felette hasznos lett volna körülményei között, s avval angol barátjának is nagy örömet okozott volna. Meg kell vallani, hogy a függetlenség eszméjének ez túlcsigázása; mivel az általános elv minden lelki-isméretessége mellett, vannak a barátság viszonyai körében oly csekély szivességek, melyek elfogadhatók, a nélkül, hogy a fő elv sérülést szenvedne, s melyeknek visszautasítása nem használ egyik félnek sem ²⁾.

1831. végével Csoma Britt-Indiába visszatért, s octoberben dr. Campbell vele, Szinlában Kennedy százados hazánál, úgy látszik, először találkozott. Ruházatja, melyet soha nem változtatott, egy hosszú kékposztóu, bokáig érő kabátból állott, s hasonló anyagból készült sapka fődte fejét, szakála kissé szürke (grizzly). Az európaiak társaságát kerülte s egész idejét könyvei között töltötte.

Teheráubani mulatása alatt alkalma volt néhány tibeti szót hal-

¹⁾ Igen illőleg fognak ezen helyen állani Huc francia térítő szavai, ki 1846-ban Sinán s Tartarián át Lasszába ért :

„A kereszt, a püspöki süveg, a dalmatica, a copa, melyet a fölámák viselnek utazásaikban vagy ha a templomokon kívül visznek véghez szertartásokat; kettős chorus az isteni tiszteletnél, továbbá az éneklés, az exorcismus, a tömjénező, mely öt láncon függ, az áldások, melyeket a lámák kitárt kezekkel mondanak el a hívek fejei fölött; az olvasó, a papi nőtlenség, a remeteélet, a szentek imádása, böjtölések, processiók, litániák, a szentelt víz: — mind ezek, így szól Huc, feltűnő hasonlatosságok a buddhisták s a katolika egyház szertartásaiban.“

²⁾ Lásd: Government Gazette. Julius 9-ről 1829.

lani, melyek hangjai annyira meglepték, hogy azt kezdé hinni, mikép a nyelvet s nemzetet, melyet kerestt, a Himalayák bércein túl találndja meg. Ladak, Zangszkar s Kanumbani mulatása alatt tanulmányai folytán azonban egy fölfedezést tett, mely saját vallomása szerint, éltének legkeserűbb perceit okozta. Csakhamar átlátta ugyanis, hogy a tibeti s a magyar nyelv között valódi rokonság nem létezik, de mindamellettt buvárkodásait szakadatlan buzgalommal folytatta azon reményben, hogy Tibet irodalma napvilágot fog vethetni azon nemzet históriájára, melyet keleten meglenni hitt.

Összehalmozott irodalmi kincseivel 1832-ben Kalkuttába ért, s itt azt tanulta, hogy Tibetnek egész irodalma egyedül szanszkrit nyelvből való fordításokból áll, s a szanszkrit nyelvet Európában is könnyen megtanúlhatta. Ily váratlan esalódás kegyetlen csapás volt egy nagy lélekre is, és Csomát kórággyára terítette; de mindamellettt vigasz is jutott osztályrészeül abban, hogy a buddhisták tanaival tökéletesen ismeretes lévén, ezen tárgyra nézve Csoma oraculummá vált*). Prinsep a híres orientalista s Wilson a „Társulat“ titkára rendkívüli szivességgel viseltettek iránta, általok könyvtárnokká lett s a Társulat épületében lakással ellátatott; angolül írt cikkeit az utóbbi javítgatta meg kinyomtatásuk elött, s mindnyájja az „Asiatic Researches“ s az „Asiatic Society's Journal“ nevü folyóiratokban megjelent. Nyelvtana s a szótár a kormány költségn készült el.

1836. elején januárban Titalya felé utazott azon reményben, hogy Butan-Szikim vagy Nepálon át céljához, Tibetbe érhetend. Titalyában Lloyd ezredes szivesen fogadta, kinek ajánlatára Julpigoriba utazott a bengáli nyelv megtanulása végett; de azon hely kedvére nem lévén, Titalyába visszatért. Itt azonban az ezredessel lakni nem akart, attól tartott ugyanis, hogy ezen körülmény akadályül szolgálnd a benszülöttekkeli társalgásában, kiknek nyelvével alaposan kívánt megismerkedni; e végett az ezredes egy közönséges indus kunyhót szerzett számára s azt oly kényelmesen, a mint lehetett, fölszereltette, de mindamellettt az felette szegény hajlék volt; egy szolgát is bérelt havonkint 3–4 rupiért s ugyan annyinál élelme többbe nem került. Hogy valamely európai ez országban ily kevéssel beérhesse, az elöttem eddig hihetetlennek látszott.

Titalyábani mulatása alatt Csoma el volt merülve a szanszkrit, mahratna és bengáli nyelvek tanulásába; ezen időtájban Hodgson az angol követ a nepáli udvarnál magához hívta, de mivel reménye nem volt Nepál fővárosából, Katmandúból Tibetbe jutni, a meghívást el nem fogadta. Ezen időtől haláláig a szanszkrit nyelvben buvárkodott; és sajnálattal emlegette, hogy sok drága időt vesztett el, mivel ezen nyelvet a tibeti elött nem tanulta; de hogyha ezután Lasszába érhetend,

*) Lásd : Knight's Cyclopoedia. Ezen műben báró Eötvös József Csoma fölötti beszédjének rövid kivonatára valék szerencsés akadni.

a könyvtárak nyitva fognak előtte állani, melyekből a húnoknak ősi történetét meg tudandja; „és Csoma előtt, úgymond Campbell, ez volt a tudomány véghatára, valamint az volt azon vezéreszék is, mely őt gondolatai s tanulmányainak fáradhatlan útján 24 éven át vezette.“

1837. végével Kalkuttába akart visszatérni, de aztán Dekkánba szándékozott; 1838-ban Pemberton százados felszólította, hogy őt Butanbai követségében kíséresse, de mivel ezen út sem adott kilátást Tibetbe juthatni, Kalkuttában maradt 1842 elejéig, a midőn Lassza felé indulva, Britt-India fővárosát s munkatársait örökre elhagyá.

Csoma sírja, a mint már említettük, Darjeelingben van; dr. Campbell, kinek tollából oly érdekes jegyzetekkel bírunk, kevéssel ezelőtt Indiába visszatért, és kérelmem következtében, talán képes lesz még némely pótlékadatot közölni az elhunytól. Igaz, hogy életében az idegenek bámulatát kivítva s az ázsiai társulat emlékszobrot is emeltetett juthatni felett; s emléke azonban a testvéri kegyelet malasztjaiban nem részesült, s Campbell érzékenyen panaszkodik*), hogy Csoma halála óta nem találtatott senki, ki élettrajzát elkészítse.

Csoma a következő nyelveket tudta: a héber, arab, szanszkrit, pusztói, görög, latin, szláv, német, angol, török, persa, francia, orosz, tibeti, hindostan, maharatta és a bengálit, s így anyanyelvével együtt, összesen tizennyolcat; Campbell állítása szerint, halála alkalmával mindenikből volt egy szótára, s mindnyájába saját kezével jegyzeteket tett.

Nem marad most egyéb hátra, mint egy-két jegyzést tenni hagyományairól.

Tudva van, hogy azon összeget, melyet az erdélyi főurak 1836-ban tettek össze számára, a nagy-enyedi kollegiumnak alapítványozta; azt pedig, a mit fizetéséből mint „társulati“ könyvtárnok megtakarított, a „Társulatnak“ hagyományozta; fájdalom! végrendelete hiányos volt s a pénz ügyvédek kezeibe került.

Könyveinek egy részét Campbell orvostanárnak ajándékozta, a többi Kalkuttába küldetett, némi része kétségkívül megvan a Társulat könyvtárában, a többi hová lett, nem tudatik; munkáit mind angol nyelven írta s néhány még mindig csak kéziratban van meg; ezekhez tartozik egy 800 lapra menő, szanszkrit, tibeti s angol szótár, a „Társulat“ birtokában; továbbá Kennedy századoshoz írt levelei, keltők 1825. évi január 28. és május 5. Az utóbbi, értekezés inkább a tibeti literatúráról, másolatban mindkettő kezemben van, valamint a 34 két-hasábú lapból álló, magyar-tibeti-szanszkrit szótár töredéke is, Csoma saját kezével írva.

A következő munkák s értekezések jelentek meg neve alatt:

a) Tibetan Grammar, b) Tibetan Dictionary, c) Analysis of Sher, Chin etc. being the several divisions of the Tibetan work entitled the Kah-Gyur, d) Analysis of the Dulva, a portion of the Tibetan work

*) Lásd, Journal Asiatic Society XIVth Vol. pag. 823.

entitled the Kah-Gyur, e) Abstract of the contents of the Botan Stan-Gyur, f) Notices of the life of Shekia extracted from Tibetan authors, g) Note on the white Satin embroidered scarfs of the Tibetan priests by Major Lloyd, with translation of the motto on the margin of one presented to the Asiatic Society, h) Analysis of a Tibetan Medical work, i) Translation of a Tibetan passport, k) Note on the origin of the Kala Chakna and Adi Buddha Systems; l) Geographical notice of Tibet, m) Origin of the Shakia race, translated from the La or the 26th volume of the MDo class in the Kah-Gyur commencing on the 161 leaf, n) Extracts from Tibetan works translated, o) Interpretation of the Tibetan inscription on a Bhotian banner taken in Assam, p) Mode of expressing numerals in Tibetan language, q) Enumeration of historical and grammatical works to be met with in Tibet.

Csomának megjelenése az orientális literatura terén meteorhoz hasonlítható, mely annak idejében annyi érdeket költött a tudósok világában; rendkívüli kitartása, vas akaratja, példandéküli önzéstelensége s fáradhatatlan buzgalma, minden akadálylal megküzdött, mely az emberi nem legdrágább kincse, a tudomány azon útjában állott, melyet Csoma magának kitűzött. Életének utóbbi korában pályáját simábbnak látjuk, honfitársai is versenyeztek aláírásaikkal segédelmet nyújtani; s Döbrentei Gábor 1835-ben írott leveléből látjuk, hogy a magyar Akademia is morális befolyását ajánlotta; de akkor már Csoma többel bírt mint szükségelt s bírt főleg egy kormány gyámolító pártfogásával, mit hazája nem adhatott; mindazonáltal a részvét oly őszinte nyilatkozata szives meglegedésére szolgált.

Lángeszenek első gyümölcseit élvezni osztályrészüil jutott azon nagy nemzetnek, melynek tudósai magok soraiba számítják Körösit; a magyarnak szánt ezen dicsőség más általi élvezetét irigyenünk kellene, hahogy az angol név, a civilisatio s népszabadság ezen dicső képviselője nem állana előttünk; marad azonban a magyarnak is oka, Körösi Csoma Sándor nevére büszke lenni, s kérdezheti a világ bár mely népétől, hogy a türes és önzéstelen cselekvés terén, a tudomány érdekében, felmutathatja-e párját Körösinek? És ha kérdenéd a dicső halott geniusát, hogy mi volt azon bájoló talizmán, mely annyi szenvedést e hü kebelben élvezetté tuda varázsolni: válasza leend: *N e m z e t e m !!*

ADALÉK A KABA-DEBRECENI LEBKÖRÖLI

ÉRTESÍTÉSHEZ.

TÖRÖK JÓZSEF ltagtól.

Egy rendkívül nevezetes eseményről s a természettudományok terén eddigelé páratlan fölfedezésről sietek a tiszt-